

Исаков К.А.

КӨЧМӨНДӨРДҮН ДҮЙНӨ ТААНЫМЫНДАГЫ ЭСТЕТИКАЛЫК КӨЗ КАРАШТАР

Исаков К.А.

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ МИРОПОНИМАНИЯ КОЧЕВНИКОВ

К.А. Isakov

DISTINGUISHING WORLD-OUTLOOK NOMADS

УДК: 685:4.37/58

Макалада көчмөн элдердин эстетикалык көз караштарынын тарыхый-философиялык проекциясы чагылдырылган.

Негизги сөздөр: эстетика, феномен, цивилизация, теңир, гармония, симметрия, пропорция.

В статье рассмотрены, историко-философская проекция эстетических воззрений кочевых народов.

Ключевые слова: эстетика, феномен, цивилизация, теёр, гармония, симметрия, пропорция.

The aesthetic outlook of nomad's people in historical and philosophical view was reflected in this article.

Key words: aesthetics, phenomenon, civilization, harmony, tenir, symmetry, proportion.

Борбордук Азия цивилизациясынын тарыхында көчмөн элдеринин орду өзгөчө. Алардын географиялык, жаратылыштык-климаттык абалы, чарба жүргүзүү жана жашоо шарттары оор болгондугуна карабай ааламдагы күн-түн, жарык-караңгы, жаратылыштагы кооздукту, тазалыкты жана адамдагы сулуулукту, акниеттикти, кең-пейилдикти, жоомарттыкты, айкөлдүктү ажырата билишип аны менен жашап келишкен. Чыгышты анын ичинен көчмөндөр байырлаган Борбор Азия чөлкөмүн бекеринен бул орто кылымдын тарыхчылары «дүйнөнүн көкүрөгү» деп аташкан эмес, бул жерде көптөгөн кылымдар бою дүйнөлүк цивилизациянын жүрөгү согул турган.

Чыгыш маданиятынын өнүгүүсүнүн өзгөчөлүгүнө терең салттуулук сыяктуу түшүнүк да кирет. Ал Чыгыш цивилизациясынын социалдык-экономикалык жана ички дүйнөлүк өзгөчөлүктөрүнө негизделет жана бул өзгөчөлүк жалпы эле дүйнө маданиятына тиешелүү. Мурдараак калыптанып калган тигил же бул идеялар жана көз караштар кээде жүз жылдап, ал тургай миң жылдап жашаган. Эстетиканын тарыхы үчүн бул феномен байыркы Чыгыштын маданияты жөнүндө толук маалыматтарга ээ болбой туруп деле байыркы Чыгыштын тигил же бул эстетикалык көз караштарынын туруктуу типологиялык өзгөчөлүктөрүн негизги маданий эстеликтерди фрагменттик изилдөөлөр аркылуу эле аныктоого мүмкүн экендиги менен маанилүү.

Байыркы элдердин дүйнө таанымында нравалык өнүгүү аркылуу эркин ойлоого, билимге, эң жогорку кооздук менен сулуулукка жана Жыргалчылыкка, бирин-бири сыйлоого жана урматтоого жетишүүгө умтулуу ачык байкала баштаган. Бат-бат кайталанып туруучу жана тез унутулуучу жеңил-желпи эстетикалык кабыл алуулар эмес, дал ушул жогоруда аталган баалуулуктар эстетиканын андан ары өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизди.

Алгачкы көчмөндөрдүн жана байыркы түрк урууларынын эстетикалык көз караштарынын дүйнөнү көркөм кабыл алуусунда, албетте, маанилүү жана өз алдынча үлүшү бар. Ар дайым башка уруулар жана улуттар менен уруш-талаш абалында жашап келген байыркы көчмөн элдер тынчтыкты жана жакшы жашоону түзүүнүн маданиятын акырындап иштеп чыгышкан, ал бара-бара уланган жана өнүккөн.

Көчмөндөр ошол мезгилдерде азыркы элдерге салыштырмалуу жаратылыш менен түздөн-түз байланышта болуп, дүйнө таанымы да айлана-чөйрөгө байкоо жүргүзүү аркылуу өнүккөн. Ар бир элдин жана уруунун жашоо шарты, жер шартынын ландшафты бири-биринен айырмаланат, буга жараша алардын жашоо өзгөчөлүктөрү, маданий салттары калыптанат.

Көчмөндөр жана алардын аң-сезими үчүн көк мелжиген тоолор, чексиз талаа, чөлдөр чоң роль ойногон, алар түбөлүк бийиктикти, кеңдикти жана тазалыкты элестеткен. Чексиз кеңдик жана бийиктик жан дүйнөнүн тазалыгына, жогорку маданиятка умтулууну чагылдырылган. Көк асманга тигилүү менен байыркы түрк мифтеринде, легендаларындагы чындык жана ой жоромолдоолор пайда болгон.

Мифтер аркылуу адам баласы Дүйнөнү, Космосту жана Ааламды таанууга, бул дүйнөдөгү өз ордун аныктоого аракет жасашкан. Түрктөрдүн түшүнүгү боюнча Теңир – бул Асман (же Космос), ал дүйнөнү жараткан жана ошондой эле анын тагдырын башкарат жана чечет. Космос (Теңир) бир канча катмардан туруп, алардын ар биринде карама-каршылыктардын төмөнкүдөй башталыштары жайгашкан: Ырайымдуулук жана Кастык, Күн жана Түн, Жарык жана Караңгылык ж.б. Асман алдындагы

дүйнө (бытие) вертикалдык түрдө жайгашып, анын чокусу Асман (Теңир), ортосу Жер (Жер-Суу), төмөнкү дүйнөнү өлүмдүн кудайы башкарган жана булар жашоонун булагы болгон. Асман жана Жер культунун пайда болушу адамдардын мээримдүү кудайларга ыраазылык билдирүүгө, жамандыкты жооштурууга жасаган аракеттеринен улам пайда болгон, себеби алар оор учурларда кудайлардын колдоосу жардам берет деп ишенишкен. Байыркы түрктөрдүн түшүнүгү боюнча дүйнөнүн эң бийик чокусу Хан Теңир деп аталары да кокусунан эмес. Бул аспектиден алып караганда Жер-Суу Кудай жараткан керемет катары каралган, себеби көчмөндөрдүн көз алдында дайыма тоолор жана түздүктөр болуп алар тоо-талааларды абдан барктаган [9:13].

Отурукташып жана көчмөн жашоонун айкалышы байыркы адамдын ички дүйнөсүнүн табиятын аныктаган. Ары-бери жылып жашоо адамга түрдүү жана өзгөрүп туруучу жаратылышты түшүнүүгө, ар түрдүү турмушка көнүүгө, башка маданияттар менен карым-катышка барууга, алардын салт-санаасын өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берген. Тышкы дүйнөгө карата адам баласы универсалдуулугу, ага ыңгайлашуусу менен айырмаланып, ал бул дүйнөдө борбордук орунду ээлеген. Адамга салыштырмалуу дүйнө эбегейсиз чоң, бирок ал бул чексиздикте байкалбаган кандайдыр бир майда чекит эмес, адам да түбөлүк асман, чексиз талаа, бийик чоку сыяктуу эле дүйнөнүн кубаттуу жана түшүнүүгө мүмкүн болбогон бир бөлүгү.

«Мен абдан кубаттуумун, мен гана жашоо-турмушту өзгөртө аламын; кең талаада туулган адам аябагандай күч-кубаттуу», – деп тоолор жана талаалардын уулу, байыркы көчмөн Энкиду сыймыктануу менен айткан. Адам акылынын жардамы менен дүйнөнү башкарып, өзүнүн жашоо маңызынын туу чокусуна чыга алат. Көчмөндөрдүн жашоо тажрыйбасы адам баласынын өзүн-өзү өркүндөтүүгө жана өзүн-өзү көрсөтө алууга жөндөмдүү жаңы көркөм концепциясын иштеп чыгууда абдан маанилүү. Аль-Фараби дүйнөнү акыл менен башкарууга жөндөмдүү мындай адамдын идеалын негизги катары караган.

Байыркы адам жаратылыштан алыстап андан четте калган эмес, ал табият менен өз ара айкалышып жана биримдикте жашап, анын ички дүйнөсүнө сүнгүп кире алган. Анын дүйнө таанымында жаратылыш сезимдик-конкреттүү жана жандуу кооздук катары туюлган, адам дүйнөнү эстетикалык предмет катары тааныган. Ал жашоонун толук кандуулугунан өзүнө керектүү ар түрдүү касиеттерге ээ, табияттын өзү тарабынан тартипке салынган, физикалык буюм болбосо дагы сезим аркылуу гана кабыл алынган, конкреттүү жана мына ошондуктан уникалдуу материалдарды тандоосуна жараша ала алган. Тирүү нерсе дайыма кыймылда жана улам жаңы тажрыйбаларга ээ болуп турат, демек улам өзгөрүп турган жаратылыш жана климат да адамдын акыл-эсин, чыгармачыл фантазиясын өстүрүп турган, кооздукту кабыл алууга жана аны жаратууга көнүктүргөн.

Кооздук жана сулуулук реалдуу турмушта байкалат, анын чен өлчөмдөрү, ички дүйнөсү жана сырткы көрүнүшү жанга жагымдуу, ал чындык. Ал табиятты бир бүтүндүк катары кабыл алуу менен органикалык жана органикалык эмес дүйнөнүн табигый гармониядагы кооздугун жана өзүн жаратылыш менен тең салмакта көрө алган. Оозеки чыгармачылыкта сулуулук жана кооздук жаратылышка да адамга да тиешелүү деп даңкталат. Ал жашоодогу кубаныч, жаратылыштын кулпуруп гүлдөшү, булардын объективдүүлүгү жана гармониясы менен чагылдырылат. Сулуулукта бардык татынакайлык, турмуштук зарылдык, предметке жана кубулушка болгон эстетикалык кызыгуу, аларга карата практикалык жана утилитардык мамиле таандык деп эсептелет. Көчмөн жашоонун искусствосунда симметриялуулук принциби жана анын ыргактуу уюштурулушу адам менен жаратылыштын, бүтүн менен бөлүктүн түбөлүктүү байланышындагы жана табияттын бир бүтүндүгүндөгү гармониялык тең салмактуулукту жана дүйнө түзүлүшүнүн так өлчөмүн билдирген. Симметрия, ыргактуулук, гармония, пропорционалдуулук сыяктуу кооздук белгилеринин ачыкка чыгышы адамдын жаратылыш үстүнөн үстөмдүк кылышына күбө болот. Дүйнөдөгү гармониялуулукка жетишүү адамдын акыл-эсин өстүргөн, анын табият менен болгон байланышын күчөткөн.

Аль-Фарабинин эстетикалык көз караштарынын калыптанышына исламга чейинки түрк поэзиясынын идеялары, алардын көркөм искусствосу чоң таасирин тийгизген. Элдик оозеки чыгармачылык коомдук жана көркөм-тарыхый мааниге ээ экенин белгилей кетели, себеби анда жаратылыштын кооздугун, адамдардын сулуулугун жана улуулугун чагылдыруу менен кылымдардагы эс-тутумдар, анда жашаган элдин жашоо салты, маданияты жана тарыхы, социалдык абалы жөнүндөгү маалыматтар сакталган.

Айрым бир доордун өзгөчөлүктөрү менен таанышууда кээде поэзиялык чыгармалар кыска жана так тарыхый аңгемелерге караганда көбүрөөк маанилүү. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө элдин жашоо-турмушу, салт-санаасы, ким менен касташып, ким менен достошкону, маданияты чагылдырылат, ал эми тарыхчы болсо буларды адаттагы эле кызыкчылыгы аз нерселер деп көңүлгө албай коюшу да мүмкүн. Эпикалык чыгармалар аркылуу элдин турмушу гана эмес ал доорлордо жашаган адамдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү да ачылат.

Мындан ары Аль-Фарабинин инсандык өзгөчөлүгү, түрк аскер башчысынын уулу катары анын өсүп жетилиши тууралуу сөз кылабыз. Ал жаш кезинен медреседе Куранды курук жаттоо менен кыйнабай айлана-чөйрөдөгү байланыштар, алар жөнүндөгү Платондун, Аристотелдин жана башка философтордун окуулары менен таанышкан. Мына ошондуктан дүйнөнү кабыл алуунун эркиндиги жана кеңирилиги анда жаш кезинен эле акырындап калыптана

баштаган, кенен ой жүгүртүүгө өбөлгө түзүүчү көчмөндөр жашаган учу-кыйырсыз чексиз талаалар да калыптанып келе жаткан философия оң таасирин тийгизбей койгон жок [7:68].

Көчмөндөр маданиятынын өзгөчө белгиси бул-ачыктык, айкөлдүк жана ак ниеттик. Алар көчүп-конуп жашоо менен башкалардын маданиятын жана түрдүү ишенимдерин кабыл алышат, айрым өзгөртүүлөр менен өздөрүнө сиңирип алышып, өзүндүккө айландырышат.

Көчмөндөр дүйнөнү таанууда өздөрүнүн эмпирикалык тажырыйбалары аркылуу жаратылыштын кайталангыс сулуулугун жана улуулугун, аны жарык жана кооз экенин баалай билишкен. Ошону менен бирге мындай эстетикалык жагымдуу түшүнүктөрдү элдик ооз-эки чыгармалары аркылуу даанышмандык менен улам бир муундан экинчи муунга өткөзүшүп келген.

Литература:

1. Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов. – Бишкек: Илим, 1998. – 268 с.
2. Ауэзов М. Эпикада: К проблеме единства миров кочевья и оседлости. Кочевники – эстетика. - Алма-Ата: Гылым, 1998. – 287 с.
3. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек: Шам, 1997. – 456 б.
4. Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. – М.: Наука 1991. – 294 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у кыргызов //Собр. соч. в пяти томах. - Алма-Ата: 1985. -Т.4. -С.48-70.
6. Кишибеков Д. Кочевые общества. - Алма-Ата: 1984.
7. Рационалистическая традиция и современность. Ближний и средний Восток. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990.- С. 68.
8. Тишков В.А. Культурный смысл пространства // V Конгресс этнографов и антропологов России. Тезисы докладов. - Омск, 9-12 июня, 2003. С. 16-24.
9. Эпос о Гильгамеше. – М.: 1961. – С. 13.

Рецензент: д.филос.н., профессор Бекбоев А.А.